

MIRKKA DANIELSBACKA

Sotilaskurin rajoilla

Miehistön vastarinnan muodot ja merkitykset jatkosodan alkuvaiheessa

Artikkelissa tarkastellaan miehistön tottelemattomuusilmiöitä jatkosodan aikaisessa Suomen armeijassa yhden jalkaväkirykmentin tapausanalyysin avulla. Tutkittava aika-väli käsittää koko hyökkäysvaiheen ja asemasodan alun, jolloin mukaan tulevat niin sodan eri vaiheet kuin tottelemattomuuden eri muodot. Pyrkimyksenä on ymmärtää, mitä sotilaskurin kyseenalaistava käyttäytyminen siihen osallistuneille miehille merkitsi. Tulkinnallisina apuvälineinä toimivat James C. Scottin muotoilema arkipäivän vastarinnan käsite sekä Leonard V. Smithin tulkinta armeijaorganisaatiosta käskettävien ja käskijöiden välisenä valtasuhteena ja siitä neuvotteluna.

■ Talvi- ja jatkosotaa on Suomessa tutkittu paljon. Valtaosa sotia koskevasta historian-tutkimuksesta on niin sanottua perinteistä sotahistoriaa, jossa pääpaino on poliittisilla prosesseilla ja suhteilla sekä sotaoperaatioilla. Kuvaa talvi- ja erityisesti jatkosodasta on kuitenkin monipuolistanut niin kutsuttu uusi sotahistoria, joka nostaa ulkomaisia esikuviaan seuraten esille muun muassa sodan sosiaali- ja psykohistoriallista puolta sekä tavallisten ihmisten tunteita ja kokemuksia.¹

Käsitystä sodasta ja sitä käyvistä sotilaista monipuolistavat myös tutkimukset yksimielisen kansakunnan ideaalista poikkeavista ilmiöistä, kuten sotilaiden tottelemattomuudesta. Ongelmana aiemmissa tutkimuksissa on, että tottelemattomuusilmiöitä on tarkasteltu joko armeijan taistelutehon kannalta, jolloin näkökulmaa hallitsee armeijan johdon käsitys näistä ilmiöistä² tai yksittäisinä tekoina – karkuruutena tai kieltäytymisinä – jolloin näitä käyttäytymismalleja yhdistävät piirteet jäävät piiloon.³

Tarkoitukseni on syventää rintamakarkuruuden ja kieltäytymisten tarkastelua sekä laajentaa tutkimuskohdetta myös muihin miesten sotilaskuria rikkoviin mielenilmaisuihin. Pyrkimykseni on tarkastella armeijan sääntöjä, normeja ja sotilaskuria rikkovaa käyttäytymistä kokonaisuutena, ja siten tarkentaa ja syventää kuvaa koko jatkosodasta ja mahdollisesti myös sota-ajan yhteiskunnasta. Näkökulmani lähtee nimenomaan siitä, mitä sotilaskurin vastainen käyttäytyminen siihen osallistuneille miehille merkitsi.⁴

Käsittelen aihetta analysoimalla yhden reserviläisrykmentin (JR 60) miesten parissa ilmenneitä erilaisia sotilaskuria ja annettuja käskyjä rikkovia tekoja ja puheita.

Teoreettisina lähtökohtina artikkelissa toimivat amerikkalaisen antropologin James C. Scottin määrittelemä arkipäivän vastarinta sekä Leonard V. Smithin tapa tarkastella sodan aikaista armeijaorganisaatiota käskettävien ja käskijöiden välisen valtasuhteen⁵

1. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (2006) 'Johdatus koettuun sotaan', teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Ihminen sodassa. Suomalaisen kokemuksen talvi- ja jatkosodasta*. Jyväskylä: Minerva kustannus oy, 9–18.

2. Mikko Heikura (1967) *Rintamajoukkojen mieliala. Tutkimuksia Suomen armeijan rintamajoukkojen mielialasta Suomen ja Neuvostoliiton välisen sodan aikana vuosina 1941–1944*, liseniaattityö. Helsingin yliopisto: Sosiologia; Esko Salminen (1976) *Propaganda rintamajoukoissa 1941–1944. Suomen armeijan valistus-toiminta ja mielialojen ohjaus jatkosodan aikana*, Keuruu: Otava.

3. Jukka Kulomaa (1995) *Käpykaartiin? 1941–1944. Sotilaskarkuruus Suomen armeijassa jatkosodan aikana*, Helsinki: Painatuskeskus Oy; Pilvi Peltomaa (2002) *"Otti asian siltä kannalta, että lähti omille teilleen" 1. Divisioonan rintamakarkuruus jatkosodan hyökkäysvaiheessa syksyllä 1941*, pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopisto: Suomen historia; Heikki Ylikangas (2007) *Romabtaako rintama? Suomi puna-armeijan puristuksessa kesällä 1944*, Keuruu: Otava; Olli Muttilainen (1984) *Kieltäytymisrikkokista Suomen jatkosodan 1941–1944 aikana*, Aikansa rikos -projektin tutkielma. Helsingin yliopisto; Harri Heinilä (1997) *Vanhan rajan ylitys jatkosodan hyökkäysvaiheessa 1941. Jalkaväkirykmenttien miesten subtautuminen siiben*, liseniaattityö. Helsingin yliopisto: Poliittinen historia.

4. Artikkelin pohjautuu pro gradu -työhöni Mirikka Danielsbacka (2007) *Kurittomuutta vai vastarintaa? Tottelemattomuusilmiöt ja niiden kontrollointi jatkosodan alkuvaiheessa*, pro gradu. Helsingin yliopisto: Suomen ja Pohjoismaiden historia.

5. Valtasuhteen käsittelyssä hän nojaa erityisesti Michel Foucaultin kirjoituksiin. Leonard V. Smith (1994) *Be-*

ja siitä neuvottelun näkökulmasta. Scottin lähtökohta on, että varsinaisia vallankumouksia on historiassa ollut varsin vähän. Pienen malesialaisen kylän elämää tarkastellessaan Scott kuitenkin havaitsi, että näennäisen tottelevaisuuden ja avointa konfliktia välttävän käyttäytymisen takaa paljastui laaja joukko tekoja ja puheita, jotka itse asiassa suuntautuivat valtaapitäviä vastaan.⁶

Samalla tavoin armeijoissa varsinaiset kapinat, jotka edellyttävät avointa konfliktia johdon kanssa, ovat harvinaisia, mutta rintamakarkuruutta ja erilaista tottelemattomuutta niissä on esiintynyt aina.⁷ Ranskalaisdivisioonaa ensimmäisessä maailmansodassa tutkinutta Smithiä mukaillen näitä erilaisia tottelemattomuusilmiöitä taas voi tulkita heijastumina käskettävien sotilaiden käskijöidensä kanssa käymästä neuvottelusta.⁸ Aiemmassa suomalaisessa tutkimuksessa Scottin tai Smithin teorioita ei ole käytetty jatkosodan aikaisten tottelemattomuusilmiöiden tulkinnaissa.

Tarkastelun kohteena oleva jatkosodan Jalkaväkirykmentti 60 koottiin Varsinais-Suomen ja Tampereen seudun reserviläisistä ja armeijaorganisaatioissa se kuului 1. Divisioonaan. Jalkaväkirykmentin määrävahvuus oli noin 3600 miestä ja rykmentti jakautui kolmeen pataljoonaan ja 12 komppaniaan sekä erillisiin tykistö- ja kranaatinheitinkomppanioihin. Lisäksi rykmenttiin kuului huollosta vastaava kolonna. Taistelutappioista johtuneet täydennysmiehet mukaan lukien JR 60:ssa palveli tarkasteluvälillä yhteensä noin 5370 miestä.⁹ Koska kyse on reserviläisyksiköstä, rajautuvat kaikkein nuorimmat sodassa olleet ikäluokat eli varusmiespalvelustaan suorittavat tämän tarkastelun ulkopuolelle. Reserviläisyksikön valintaan tarkastelun kohteeksi puoltaa se, että kieltäytymistapaukset ja karkuruus keskittyivät aiemman tutkimuksen perusteella nimenomaan reserviläisyksiköihin ja lisäksi reserviläiset olivat ainakin jalkaväessä selvänä enemmistönä varusmiehiin verrattuna.¹⁰

JR 60:een tuli eniten miehiä Tampereen ja sen lähiseutujen, Messukylän, Nokian ja Ylöjärven alueelta, sillä koko I pataljoona, 13. ja 14. komppania sekä rykmentin ko-

lonna koottiin pääosin sieltä. Tampereella, Nokialla ja Messukylässä valtaosa ammattisista toimivasta väestöstä työskenteli teollisuuden ja käsityön parissa, joten näiltä paikkakunnilta tulleet miehet olivat todennäköisesti pääosin tehdastyöväkeä. Myös Ylöjärvellä huomattava osa ammatissa toimivasta väestöstä sai elantonsa teollisuuden ja käsityön piiriin kuuluvista ammateista. II pataljoonan miehet olivat pääosin kotoisin Ruovedeltä, Kurusta ja Tyrväältä sekä III pataljoonan Mynämäeltä, Tl. Karjalasta, Yläneeltä ja Mietoista. Sekä II että III pataljoonan miesten kotiseudut olivat kaikki elinkeinoiltaan selvästi maa- ja metsätalousvoittoisia, joten näiltä seuduilta tulleista miehistä suurin osa todennäköisesti oli maanviljelijöitä tai maa- ja metsätyöväkeä.¹¹

Aikarajauksena artikkelissa toimii JR 60:n elinkaari. Se osallistui kokonaisuena jatko-

tween Mutiny and Obedience: The Case of the French Fifth Infantry Division during World War I, New Jersey: Princeton University Press, 14–16. Ks. myös Leonard V. Smith (1991) 'The Disciplinary Dilemma of French Military Justice September 1914 – April 1917: The Case of the 5e Division d'infanterie', *The Journal of Military History* 55, 47–61 ja Leonard V. Smith & Stéphanie Audoin-Rouzeau & Annette Becker (2003) *France and the Great War 1914–1918*, UK: Cambridge University Press.

6. James C. Scott (1985) *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press, XV.

7. Niall Ferguson (2003) *Julma sota*, Juva: WSOY, 393; Craig Leslie Mantle (2006) 'Introduction', teoksessa Craig Leslie Mantle (ed.) *The Unwilling and The Reluctant: Theoretical Perspectives on Disobedience in The Military*. Canada: Canadian Defence Academy Press, 1; John Keegan (2005) *Sodankäynnin historia*, Jyväskylä: Gummerus: Ajatus, 258–260.

8. Smith (1994) XV, 11, 14–19, 39–42, 244–258.

9. Kokonaisvahvuus on laskettu Tuokon historiikin miehistöluetteloista, joissa saattaa olla pieniä virheitä, mutta tuskin niin suuria, että niillä olisi radikaalia vaikutusta kokonaisuun. Miesten lukumäärä saattoi kuitenkin olla jonkin verran alhaisempi, sillä miehiä siirrettiin yksiköiden välillä myös JR 60:n sisällä, jolloin heidät on laskettu kahteen kertaan. Kaino Tuokko (1991) *Jalkaväkirykmentti 60. 1941–1944*. Saarijärvi: JR 56 Kilta, 305–418.

10. Ks. esim. Kulomaa (1995) ja Heinilä (1997); Olli Harinen (1993) *Knut Pipping ja Väinö Linna sotilasyhteisön kuvaajina. Sosiologin ja kirjailijan havainnot suomalaisesta sotilasyksiköstä ulkomaisen tutkimuskirjallisuuden valossa*, lisensiaattityö. Helsingin yliopisto: Sosiologia, 197–198.

11. Tilastollisia tiedonantoja n:o 63. Väestön elinkeino. Väestö elinkeinon mukaan kunnittain vuosina 1880–1975. Tuokko (1991) 16–29.

sodan hyökkäysvaiheeseen kulkien lähes koko ajan etulinjassa Itä-Karjalaan edenneiden joukkojen mukana, mutta vuodenvaihteessa 1941–42 aloitetut armeijan uudelleenjärjestelyt merkitsivät JR 60:lle rykmentin hajottamista. Järjestelytoimet oli saatu pääosin suoritettua vuoden 1942 huhtikuun loppuun mennessä.¹²

Pääalkuperäislähteinä käytän kenttä- ja sotaylioikeuksien asiapapereita sekä JR 60 pataljoonien ja komppanioiden sotapäiväkirjoja, rangaistuspäiväkirjoja, päiväkäskyjä ja muuta rykmentin arkistosta löytyvää materiaalia. Lähdemateriaali on tietyllä tapaa vinoutunutta, sillä se on virallisuontoista ja kertoo tottelemattomuusilmiöiden kohdalla pääosin vain niistä teoista, jotka olivat päällystön tiedossa. Näin ollen kaikkein piilotetuimmat arkipäivän vastarinnan muodot jäävät todennäköisesti edelleen piiloon.

Jatkosota alkaa

Jatkosota alkoi 25.6.1941. Suomi liittyi Saksan 22.6.1941 aloittamaan hyökkäykseen Neuvostoliittoon vastaan. Jo Suomen armeijan liikekannallepanovaiheessa noin 1500 miestä valitsi mieluummin metsäkaartin, muutama sata kieltäytyi lähtemästä rintamalle,¹³ ja koko hyökkäysvaiheen ajan lähes kaikilla rintamanosilla esiintyi niin rintamarkuruutta kuin kieltäytymisiäkin. Näitä armeijan johdon kannalta ongelmallisia ilmiöitä ei ollut talvisodassa juurikaan esiintynyt.¹⁴

Odottamattomat ilmiöt vaativat armeijan johdolta toimenpiteitä ja näin ollen armeijan rangaistuskäytäntöihin tehtiin kaksi erityisesti karkureiden ja sotilasrikoksista tuomittujen miesten kohteluun liittyvää merkittävää muutosta jo elokuussa 1941. Ensimmäinen oli rintamalta karanneiden miesten syytteeseen asettamisen lykkäysmahdollisuuden¹⁵ käyttöönotto ja toinen Pärmin pataljoonan¹⁶ perustaminen. Armeijan johto perusteli molempia sotilaallisella tarkoituksenmukaisuudella; armeijan ja maan etu vaati mahdollisimman monen miehen pitämistä rintamalla.¹⁷ Muutokset rangaistuskäytäntöihin kertovat nimenomaan siitä, että erityisesti karkuruutta pyrittiin hallitsemaan, ei tukahduttamaan tai ennaltaehkäise-

mään,¹⁸ sillä lykkäysmenetelmän käyttöön ei sisällynyt minkäänlaista pelotevaikutusta ja Pärmin pataljoonaan siirtyminen oli vapaaehtoista.¹⁹

JR 60:ssa ei esiintynyt mitään vakavia joukkomittaisia tottelemattomuusilmiöitä sodan ensimmäisten kuukausien aikana. Vanhan rajan ylitys sujui lähes ongelmitta eikä karkuruuskaan kasvanut kovin suuriin mittoihin ennen Petroskoihin saapumista, sillä vain 31 miestä pakeni ja heistä 18 joutui varmuudella kenttäoikeuden eteen.²⁰ Miehistöä käskyjä vastustavat kollektiiviset teot, jotka ilmenivät joko miesten omavaltaisena perääntymisenä taistelusta,²¹ kieltäytymisenä noudattamasta annettuja käskyjä²² tai viivytelystä käskyjen noudattamisessa,²³ pystyttiin vielä selvittämään päällystön pu-

12. Tuokko (1991).

13. Mutttilainen (1984) 25–31, 37–39.

14. Kulomaa (1995) 42–49, 95–119, 363.

15. Jo kevästä 1940 käytössä ollut toinen lykkäysmenetelmä koski tuomioiden täytäntöönpanon lykkäämistä, mikä oli mahdollista jos sotilaalliset syyt niin vaativat. Eniten tuomioita lykättiin karkuruutta lievempien rikkomusten kuten loman ylitysten ja luvattomien poistumisten kohdalla. Kulomaa (1995) 175–177; Jukka Lindstedt (1999) *Kuolemaan tuomitut. Kuolemanrangaistukset Suomessa toisen maailmansodan aikana*, Vammala: Suomalainen lakimiesyhdistys, 107–109.

16. Myöhemmin rykmentiksi laajenneen majuri Pärmin Erillisen jalkaväkipataljoonan (Er.P.21) ideana oli sotilasrikoksista tuomittujen vankien ja lähes 300 turvasäilöön suljetun poliittisen vangin vieminen rintamalle.

17. Kulomaa (1995) 178; Lindstedt (1999) 107.

18. Vrt. Smith (1991) 63–68.

19. Siirtyminen oli vapaaehtoista sotilasrikoksista tuomituille, mutta poliittiset vangit siirrettiin rintamalle pakolla. Jussi Nuorteva (1987) 'Vangit – vankila – sota. Suomen vankeinhoitolaitos toisen maailmansodan aikana', teossarjassa *Suomen vankeinhoiton historia. Osa 4*. Helsinki: Oikeusministeriön vankeinhoito-osasto, 132–150; Kulomaa (1995) 215–225; Lindstedt (1999) 93–103.

20. Luvut on kerätty 1.D:n kenttäoikeuden, Pirkka-Hämeen, Pohjois-Satakunnan, Etelä-Satakunnan, Vakka-Suomen ja Varsinais-Suomen suojeluskuntapiirien kenttäoikeuksien asiapapereista sekä JR 60:n ja sen pataljoonien päiväkäskyistä, joissa karkuri-ilmoitukset julkaistiin. Ne miehet, joiden karkuamisesta tehtiin ilmoitus, mutta jotka eivät löydy edellä mainituista kenttäoikeuksista, eivät todennäköisesti ole kotoisin JR 60:n perustamisalueilta tai sitten heidät palautettiin vähin äänin rintamalle syytteeseen asettamisen lykkäysmenetelmää käyttämällä.

21. SA. 7./JR 60:n spk 13486, 30.7.41, 1.9.41.

22. SA. II/JR 60:n spk 13501, 8.8.41.

23. SA. 12./JR 60:n spk 13493, 11.9.41. 11./JR 60:n spk 13492, 29.9.41, 30.9.41.

huttelujen avulla. Vanhan rajan ylityksen ristiriita virallisen puolustussotatesin kanssa ei silti jäänyt täysin rykmentin miehiltä huomaamatta. Muistitietoon pohjaavan kertomuksen mukaan miehet rykmentin 6. komppaniassa nimittäin pysähtyivät vanhalle rajalle ja keskustelivat sen ylityksen mielekkyydestä. Esille tuli sekkin, että sotilasvala vaati vain oman maan puolustusta ja rajan ylitys tarkoittaisi hyökkäystä vieraan maan alueelle. Kaikki miehet kuitenkin lopulta ylittivät rajan komppanian päällikön esimerkkiä seuraten, vaikka osa jupisi edelleen hiljaa sitä vastaan.²⁴ Miehet siis huomioivat hyökkäyssodan moraalisen ulottuvuuden merkityksen, mutta sillä ei ollut käytännössä sen suurempaa vaikutusta heidän toimintaansa.

Siviilielämän velvollisuuksien vaikutus erityisesti reserviläisten eli hieman vanhempien sodassa olleiden miesten toimintaan tuli kuitenkin jo sodan tässä vaiheessa kuvaavalla tavalla esille erään rykmentin II pataljoonan 7. komppaniasta karanneen sotamiehen kuulusteluissa. Hän oli lähtenyt elokuun alkupuolella pakoon yksiköstään ja päässyt lopulta kotiseudulleensa saakka. Kotonaan hän oli työskennellyt omilla pelloillaan niin kauan kunnes pitäjän poliisi kävi hänet pidättämässä. Mies selitti karkaamisensa syyksi vaimonsa ja neljän lapsensa elatuksen, sillä seudulla oli vaikea saada vierastyövoimaa pelloille, ja olisi ollut valmis lähtemään heti takaisin rintamalle. Vaikka lykkäysmenetelmä oli tuolloin jo käytössä, mies tuomittiin kahden vuoden kuritus-huonerangaistukseen.²⁵ Sadonkorjuuajasta ja miesten parissa liikkuneista rauhan huista huolimatta²⁶ näytti kuitenkin siltä, että pääosin JR 60:n miehet olivat vielä sodan tässä vaiheessa viimekädessä valmiita hyväksymään sekä komentajien auktoriteetin että rintamalla olon tarkoituksenmukaisuuden.

Neuvottelu tulee näkyväksi

Jalkaväkirykmentti 60 saapui ensimmäisten suomalaisten joukossa 1.10.1941 Petroskoihin. Karjalan Armeijan ensimmäisistä tavoitteista, Syväristä ja Äänisjärvestä, toinenkin oli nyt saavutettu. Suomen sodanjohdon

alkuperäisistä tavoitteista Vienan kannas oli vielä saavuttamatta, joten Karjalan armeijan eteneminen jatkui Petroskoista pohjoiseen Maaselän suuntaan. Alueen tärkein keskus, Karhumäki, saatiin vallatuksi 6.12.1941 ja hyökkäys pysäytettiin Seesjärven tasalle. Etenemistä ei jatkettu enää Vienanmerelle vaan ”kolmen kannaksen” rajan kolmanneksi kannakseksi jäi alun perin välitavoitteeksi tarkoitettu Äänisjärven ja Seesjärven välinen kannas.²⁷ JR 60 eteni Karjalan armeijan mukana Petroskoista Karhumäkeen seuraavan kahden kuukauden aikana. Rykmentin pataljoonat kävivät kovia taisteluita muun muassa Suunujoella, Kontupohjassa ja Karhumäen lähetyvillä sekä osallistuivat Karhumäen valtaustaisteluihin.²⁸

JR 60:n saavuttua Petroskoihin miesten keskuudessa oli selvästi käsitys siitä, että kaupunkiin jäädään ainakin joksikin aikaa lepoon. Muun muassa II/JR 60:n sotapäiväkirjassa mainittiin, että pidempää lepoa oli nimenomaan luvattu miehille ja rykmentin kolonnassa miehet olivat jopa käsittäneet sodan loppuvan heidän osaltaan Petroskoin valtaukseseen.²⁹ Lepoon pääsy kaupungissa tai sodan päättyminen omalta osalta siihen olivat yleisiä käsityksiä monissa muissakin Petroskoin valtauksessa mukana olleissa VII Armeijakunnan joukoissa.³⁰ JR 60:lle tuli kuitenkin lähtökäskey eteenpäin lokakuun 4. päivän aamuna.³¹

24. Matti Santa (1997) *Impolan poppoo. Tyrvään komppanian rajua joukkoa*, Satakunta: Tyrvään Sanomat, 46; Erkki Kaasalainen (1992) *Siellä jossakin. Vammalan seudun naiset ja miehet talvi- ja jatkosodassa*, Vammala: Tyrvään Sanomat, 645; Salminen (1976) 63–66.

25. SA. Pohjois-Satakunnan skp:n Keo, luettelot, pöytäkirjat ja asiakirjavihko, 11.9.41, § 49, T-18992.

26. SA. 10./JR 60:n spk 13490, 9.8.41, 22.8.41, 27.8.41. 12./JR 60:n spk 13493, 3.8.41.

27. Antti Juutilainen (2006) 'Hyökkäys kolmelle kannakselle', teoksessa Jari Leskinen & Antti Juutilainen (toim.) *Jatkosodan pikkujättiläinen*, Porvoo: WSOY, 144–145; Kulomaa (1995) 96; Tuokko (1991) 166.

28. Tuokko (1991) 166–216.

29. SA. kol./JR 60:n spk 13476, 1.10.41, 2.10.41, 5.10.41. II/JR 60:n spk 13503, 4.10.41.

30. Kulomaa (1995) 144–145; Peltomaa (2002) 39.

31. SA. II/JR 60:n spk 13503, 4.10.41. III/JR 60:n spk 13514, 4.10.41. Rykmentin upseeristo ilmeisesti sai ennakkokäskeyn jo 3.10.41, mutta miehistön korviin se kiiri sotapäiväkirjojen mukaan vasta 4.10.41. Tuokko (1991) 168.

Liikkeellelähtö ei sujunut aivan suunnitelmien mukaan, sillä rykmentin miehet olivat kaupungilla liikkueessaan saaneet käsiinsä suuren määrän alkoholia.³² Ryypiskely JR 60 miesten keskuudessa alkoi toden teolla, kun ennakkokäskey liikkeellelähdistä 4.10.1941 oli annettu. Varmuudella juopottelu levisi ainakin III pataljoonaa kokonaisuudessaan sekä I pataljoonan 3. komppaniaan.³³ Hulinointi yltyi pahimmaksi III pataljoonassa, jonka juopuneet miehet ammuskelivat ilmaan ja heittelivät käsikranaatteja, joten liikkeellelähtö siirtyi iltaan. Pahimmilta ammuskelijoilta otettiin aseet pois ja 15 miestä jäi kaupunkiin, koska he eivät humalatilansa vuoksi kyenneet seuraamaan mukana. Koko pataljoona majoittui seuraavaksi yöksi kaupungin välittömään läheisyyteen, sillä matkan teko oli ollut muillekin hyvin hankalaa.³⁴

Petroskoin tapahtumien jälkeen sekä rykmentin komentaja että III pataljoonan komentaja majuri Karmo kommentoivat tapahtunutta päiväkäskyissään. Molemmat pyrkivät korostamaan sotilaskurin merkitystä miesten ja koko rykmentin kunnialle ja maineelle sekä sotilaalliselle menestykselle.³⁵ Se ei ole mikään ihme, sillä Petroskoissa koko kurisäännöstö ikään kuin lakkasi olemasta, kun vähintäänkin viisi rykmentin komppaniaa eli noin 500–1000 miestä³⁶ käyttäytyi täysin sääntöjen vastaisesti. Ketään ei käytettyjen lähteiden valossa rangaistu tapahtumasta,³⁷ mikä olisikin ollut lähes mahdotonta. Vaihtoehtoina nimittäin olisi ollut joko kaikkien rähinöintiin osallistuneiden rankaiseminen tai joidenkin miesten nostaminen esille esimerkkitapauksiksi. Kumpikin vaihtoehto luultavasti olisi vain lisännyt miesten protestimielialaa.

III pataljoonan komentaja majuri Karmo teki tapahtumista myös selostuksen rykmentin komentajalle. Karmon mukaan ainakin 10. ja 11. komppanian juopuneet miehet olivat sanoneet komppanian päälliköilleen, ” – – että heille on ilmoitettu tavoitteeksi Petroskoi ja että he saavat täällä levätä, sen tähden he eivät lähde mihinkään”.³⁸ Karmo katsoikin, että juuri huhu-puheet vanhimpien ikäluokkien kotiutusten

alkamisesta ja sodan päättymisestä rykmentin osalta Petroskoihin olivat päällimmäisiä syitä uuden marssikäskyn aiheuttamaan protestointiin.³⁹

Miesten rähinöinti Petroskoissa todennäköisesti johtui suurelta osin juuri majuri Karmon selostuksessaan mainitsemista syistä. Miehet kokivat tulleen epäoikeudenmukaisesti kohdelluiksi, kun luvattua lepoa ei järjestettykään ja protestointi purkautui hyvin spontaanisti olosuhteiden mahdollistamalla tavalla. Petroskoin jälkeiset tapahtumat ja erityisesti kenttäoikeuteen joutuneiden miesten kuulustelut kuitenkin viittaavat paljon perustavanlaatuisempaan kysymykseen vastavuoroisuudesta, jota miehet komentajiltaan ja viimekädessä koko sodan johdolta odottivat. Näistä tuntemuksista kertoo myös sensuurin verkkoon jäänyt 1.

32. Santa (1997) 94. Ks. myös Paavo Alkio (2003) *Sotatuomarin päiväkirjat. Katkelmia hänen päiväkirjoistaan*, Erkki Rintala (toim.) Jyväskylä: Gummerus: Ajat, 119.

33. Juopumuksesta ja vaikean ruumiinvamman tuottamisesta tuomittu 3. komppanian miehen kenttäoikeuskäsittelyn kuulustelupöytäkirjat paljastavat suurimman osan komppaniaa olleen vahvasti humalassa 4.10.41. Mies joka tuomittiin, oli käsitelty kivääriään huolimattomasti ja vahingossa humalapäissään ampunut toista 3. komppanian sotamiestä. SA. 1.D:n Keo luettelot, pöytäkirja ja asiakirjavihko 16.10.41, § 3, T–18899. I P toimi 1.–4.10.41 Petroskoin vartiopataljoonana, joten juopottelun leviämistä pataljoonan komppaniassa voidaan pitää suhteellisen vakavana rikkeenä. Tuokko (1991) 169–170. Todennäköisesti juopottelua oli myös II pataljoonassa, sillä Santa mainitsee siitä II pataljoonan 6. komppaniaa koskevassa historiikissaan. Santa (1997) 92–94.

34. SA. III/JR 60:n spk 13514, 4.10.41. 9./JR 60:n spk 13489, 4.10.41. 10./JR 60:n spk 13490, 3.10.41, 4.10.41, 6.10.41; 12./JR 60:n spk 13493, 4.10.41.

35. SA. JR 60:n pvk 11/41, 9.10.41. III/JR 60:n pvk 6/41, 15.10.41.

36. Tarkkaa tietoa rykmentin komppanioiden vahvuuksista lokakuun alussa ei käytetyistä lähteistä löytynyt. Komppanioiden vahvuudet tuskin olivat kuitenkaan hvenneet yli puoleen noin 200 miehen määrävahvuuksista.

37. Ainoastaan aiemmin mainittu 3. komppanian sotamies joutui jopa kenttäoikeuteen juopottelun ja ammuskelun vuoksi, mutta tämä johtui luultavasti siitä, että hän oli vahingossa haavoittanut toista sotamiestä.

38. SA. III/JR 60:n esikunta, n:o 656/I, Koskee: pataljoonassa 4.10.41 tapahtunutta juopottelua ja ammuskelemistapausta, 6.10.41, T–1716.

39. SA. III/JR 60:n esikunta, n:o 656/I, Koskee: pataljoonassa 4.10.41 tapahtunutta juopottelua ja ammuskelemistapausta, 6.10.41, T–1716.

komppanian⁴⁰ miehen kotiinsa lähettämä kirje.

”Kyllä aika ankarasti tämä harmittaa. Komppaniamme on ollut monta päivää yhteen menoon edessä, mutta sittenkin vaan ylempää lisää vaaditaan. Kenkuttaa, totisesti kenkuttaa! Minä alan huumorini menettää. Toistaiseksi olen vielä toiminut, jopa melko uhkarohkeastikin, mutta pian lyön kintaat pöytään ja lopetan koko homman puolestani. Ei siitä lomauttamisesta ainakaan täällä ole mitään kuulunut ja jos ei pian kuulu, niin ei ole paljoa lomautettavia-kaan. Minunkin joukkueeni, täydennyksistä huolimatta, on aika pieni. Tätä meidän yksikköämme tarvitaan melkein joka paikassa, siltä ainakin tuntuu.”⁴¹

Petroskoista lähdön ja oireellisen juopotte-lutapauksen jälkeen karkuruus nousi selvästi aiempaa laajempiin mittoihin. Petroskoin pohjoispuolella käytyjen, lähes kaksi viikkoa kestäneiden taisteluiden aikana karkureita kertyi enemmän kuin koko siihenastisen sodan ajalta yhteensä, vähintään 54 miestä. Lisäksi noin 40 miestä, joista lopulta 14 tuomittiin 1. Divisioonan kenttöoikeudessa, kieltäytyi noudattamasta hyökkäyskäs-kyä 13.10.1941.⁴² Nämä ilmiöt eivät voineet johtua pelkästään olosuhteiden kovenemisesta, sillä taistelutappiot – vajaan kahden viikon aikana 60 kaatunutta ja 128 haavoit- tunutta – eivät olleet ainakaan sen ankaram- mat kuin rykmentin aiemmissa taisteluissa.⁴³ Itse asiassa lokakuulle tullessa JR 60:n taistelutappiot kaatuneina kääntyivät laskuun, mikä jatkui myös marras- ja joulukuussa, vaikka rykmentti osallistui useisiin taisteluihin aina joulukuun alun Karhumäen valtaukseen saakka.⁴⁴ Ajallinen jakauma karkuruuden ja taistelutappioiden suhteesta on vuonna 1941 koko armeijan osalta samansuuntainen kuin JR 60:ssa; karkurimäärät alkoivat elokuussa nousta ja olivat huipus- saan loka-marraskuussa, kun taas tappiot kääntyivät elokuussa selvään laskuun.⁴⁵

Edellä esitetyn perusteella on selvää, että ainakaan karkuruuden selittäminen korkeilla tappioilla ei onnistu.⁴⁶ On kuitenkin syy- tä kysyä, onko samanaikaisella karkuruu-

den kasvulla ja tappioiden alenemisella sotaväsymyksen lisäksi jokin yhteys. Leonard V. Smith viittaa ensimmäisen maailmansodan ranskalaisarmeijaa käsittelevässä tutkimuksessaan useaan otteeseen siihen, kuinka käskynalaiset sotilaat todellisuudessa pystyivät rajoittamaan tappioita – eli vaikuttamaan siihen kuinka paljon olivat valmiita uhraamaan – radikaalimpien keinojen kuten karkaamisen tai kieltäytymisen lisäksi yksinkertaisesti vetäytymällä oma-aloitteisesti omasta näkökulmastaan hyödyttö- mästi taistelusta.⁴⁷ Saattoiko jatkosodan suomalaisarmeijassa karkuruuden kasvu ja samanaikainen tappioiden aleneminen heijastella samaa asiaa eli käskynalaisten sotilaiden lisääntyvää pyrkimystä vaikuttaa omaan asemaansa? Tällöin rintamalta karaneiden miesten tuntemukset saattavat hyvinkin kuvata myös rintamalle jääneiden miesten käsityksiä.

Petroskoin jälkeen rintamalta poistumista ei enää selitetty vain pelolla ja hermojen kestäättömyydellä vaan kuulustelutilanteessa asetettiin avoimesti vaatimaan luvat-

40. Käytettyjen lähteiden valossa I pataljoonan 1. komppaniassa ei protestoitu ainakaan yhtä näkyvästi kuin III pataljoonassa Petroskoista lähdön yhteydessä, mikä tekee kirjeestä entistä kiinnostavamman.

41. SA. JR 60:n esikunta, K.D. n:o 1/Val., 25.1.42, Liite Kar.AE:n kirj. N:o 112/Ttus.2/L, Mielialaa ilmaisevia lausumia, T-1716. Kirjeessä ei ole päiväystä, mutta koska kirjoittaja puhuu lomauttamisen viivästy- misestä ja etulinjoilla olosta, viittäisi se siihen, että kirjoittamisajankohta sijoittuu Petroskoista lähdön (4.10.41) ja asemasotaan siirtymisen (10.12.41) välil- le.

42. SA. II/JR 60:n spk 13504, 13.10.41. 7./JR 60:n spk 13486, 13.10.41. 1.D:n Keo, luettelot ja pöytäkirjat 20.10.41, § 2, T-18899.

43. Esim. 19.–29. heinäkuuta käydyissä taisteluissa tappiot olivat 54 kaatunutta ja 298 haavoitunutta ja 9.–15. syyskuuta käydyissä taisteluissa 43 kaatunutta ja 163 haavoitunutta. Tuokko (1991) 67, 77, 146.

44. JR 60:n tappiot: Kesäk. 0, heinäk. 107, elok. 72, syysk. 160, lokak. 79, marrask. 32, jouluk. 33. Tuokko (1991) 422–438. Luvut kuvaavat ainoastaan kuolleita, eivät haavoittuneita. Taistelussa kuolleiden määrän voi kuitenkin katsoa indikoivan ainakin jossain määrin taistelun ”ankaruutta”.

45. Kulomaa (1995) 116–117.

46. Korkeat tappiot ja niiden pelko näyttävät Heinilän tulosten perusteella kuitenkin olleen yksi selittävä tekijä vanhalla rajalla tapahtuneissa kieltäytymisissä. Heinilä (1997) 105–109. Vrt. myös Ylikangas (2007) 110–111.

47. Smith (1994) 14, 45, 64, 66–73.

tuja lomaa tai lepoa: ”Kuulusteltava lupasi taas mennä rintamalle, jos hän saa luvattun kahden viikon loman.”⁴⁸ Lykkäysmenetelmän käyttöönoton mahdollistama neuvottelu, joka useimmiten näkyi yrityksinä vaikuttaa palveluspaikkaan ja palveluksen laatuun,⁴⁹ alkoi siis saada terävämpiä muotoja. Selkeimmin käsityksensä annettujen lupauksen merkityksestä muotoili eräs 6. komppaniasta karannut, poikkeuksellisen oppinut sotamies⁵⁰ valituskirjelmässään Sotaylioikeudelle:

”Jo varsin alkeellisenkin oikeuskäsityksen mukaan on lupaus ja varsinkin sellainen lupaus, jota vastaan toinen on saatu teemmään joitakin uhrauksia, ehdottomasti täytettävä. Tämän käsityskannan puolestahan kansamme juuri käy nykyistä sotaakin niitä vastaan, jotka eivät ole pitäneet pyhänä antamiaan lupauksia. On sen tähden mitä jyrkimmin kansamme oikeuskäsityksen vastaista, jos oman armeijamme keskuudessa suvaitaan samanlaista lupauksiensa rikkomista, jonka harjoittajia vastaan armeijamme parhaillaan taistelee. Kansamme ikivanhan oikeuskäsityksen mukaan on jokaisen, niin armeijassa palvelevan kuin muunkin, saatava se, mikä kullekin on luvattu.”⁵¹

Samainen sotamies muotoili myös käsityksensä karkaamisensa lainvastaisuudesta seuraavasti:

” – – koska en joukko-osastostani poistumisella ole pyrkinyt muuhun kuin ainoastaan minulle vakuutetun edun osittaiseen hyväksi käyttämiseen sillä ainoalla mahdollisella tavalla, mikä minulla on siihen ollut, niin en mainitulla teolla katso tehneeni sellaista rikosta, että minua olisi sen johdosta rangaistava.”⁵²

Sama näkemys välittyi muidenkin rintamalta poistuneiden kuulusteluista teosta käytettyjen sanavalintojen perusteella. Erityisesti Petroskoista lähdön jälkeen karanneet kutsuivat tyypillisesti tekoaan ”omavaltaiseksi lomaksi” tai ”kotilomaksi”⁵³ ja käsitys siitä, että tämä olisi ollut jotenkin häpeällistä tai moraalisesti tuomittavaa tuli tässä vai-

heessa esille vain hyvin harvoissa kuulusteluissa. Käsitys siitä, ettei oma toiminta ollut rikollista sisältyi myös suorasanaisesti joidenkin kenttäoikeuteen joutuneiden kieltäytyjien kuvailuun toiminnastaan:

”Edelleen selitti syytetty, että hänen hermostonsa oli kokonaan pilalla niin ettei hän kestänyt etulinjoilla oloa ja katsoi syytetty, ettei hän ollut tehnyt itseään syyppääksi rikokseen kieltäytyessään osallistumasta hyökkäykseen.”⁵⁴

Kyseessä ei missään tapauksessa ollut se, että miehet eivät olisi ymmärtäneet toimimensa lainvastaisuutta, kuten Salminen ja Heinilä tulkitsevat käyneen osassa vanhalla rajalla tapahtuneita kieltäytymisilmiöitä.⁵⁵ JR 60:n miesten lausunnot kuvastavat pikemminkin sitä, että he olivat mielestään oikeutettuja toimimaan kuten toimivat. Tätä saatiin perustella myös kuten eräs kieltäytyneistä miehistä, joka vihjasi siihen, että armeijan säännöt eivät koske häntä, sillä hän ei ollut koskaan vannonut sotilasvalaa.⁵⁶

48. SA. Kuulustelupöytäkirja, Rauman maalaiskunnan sk-talolla Ottilassa, 16.10.41, Vakka-Suomen skp:n Keo, asiakirjavihko 20.12.41, § 4, T-18981. Ks. myös esim. SA. Vakka-Suomen skp:n Keo, pöytäkirjat 7.11.41, § 3, T-18981.

49. Neuvottelua, joka koski kotirintamalle siirtoa tai helpompiin tehtäviin pääsyä, esiintyi toki myös Petroskoista lähdön jälkeen rykmentistä karanneiden keskuudessa. Ks. esim. SA. sotamiehen valitus sotaylioikeudelle 9.11.41, folio 7, SYO, asiakirjavihko n:ot 793-4/1941, T-18823. Kuulustelupöytäkirja 29.10.41 Tampereen vartiokomppaniassa, Pirkka-Hämeen skp:n Keo, asiakirjavihko 11.11.41, § 242, T-18998.

50. Tavallisesti rivimiehet olivat suorittaneet korkeintaan kansakoulun, kuten tuohon aikaan suurin osa suomalaisista ylipäätään. Kyseinen sotamies oli kuitenkin käynyt kansakoulun lisäksi kauppakoulun sekä suorittanut opintoja Yhteiskunnallisessa Korkeakoulussa.

51. SA. Sotamiehen valitus sotaylioikeudelle, folio 5, SYO, asiakirjavihko n:o 819 ja 823/1941, T-18823.

52. SA. Sotamiehen valitus sotaylioikeudelle, folio 5, SYO, asiakirjavihko n:o 819 ja 823/1941, T-18823.

53. Ks. esim. Etelä-Satakunnan skp:n Keo, asiakirjavihko 10.11.41, § 10, § 8, T-18991; Pirkka-Hämeen skp:n Keo, asiakirjavihko 11.11.41, § 247, 13.11.41, § 257, T-18998.

54. SA. 1.D:n Keo, pöytäkirja 20.10.41 § 2, (Kingelin) T-18899.

55. Ks. Salminen (1976) 79; Heinilä (1997) 103.

56. SA. 1.D:n Keo, pöytäkirja 20.10.41 § 2, (Lahtinen) T-18899.

Turhat lupaukset lomista ja kotiutuksista sekä sodalle oletetut päätepiisteet – Kannaksella Rajajoki, Aunuksessa Syväri ja Itä-Karjalassa Petroskoi – on nostettu esiin myös muissa tutkimuksissa sekä miesten karkuruutta että kieltäytymisiä selittäväksi tekijäksi.⁵⁷ Nämä selitysmallit pätevät edellä esitetyn perusteella myös JR 60:n kohdalla. Sitä vastoin suorasanainen Suur-Suomi-ideologian tai valloitus sodan moraalinen kyseenalaistaminen ei juuri tullut JR 60:n miesten keskuudessa esille. Matkan jatkaminen Petroskoista nosti kuitenkin esiin miesten keskuudessa vallitsevan vahvan käsityksen omista oikeuksista ja vastavuoroisuudesta, jota miehet käskijöiltään odottivat.⁵⁸ Selvästikään JR 60:n miehet eivät tehneet esimerkiksi lomavaatimuksiaan pelkästään sotilaina vaan myös kansalaisina. 5. Divisioonan sotatuomari pohti marraskuun alussa Karjalan Armeijan esikunnassa käydyssä neuvottelukokouksessa lokakuun tilannetta seuraavasti:

” – – osa miehistöstä alkoi – oikeudettomasti kylläkin, mutta kansanvaltaisessa maassa yleisistä asioista mielipiteensä lausumaan sekä asioihin vaikuttamaan tottuneena – tehdä omia johtopäätöksiään ja varsin useissa tapauksissa valitettavasti kylläkin tuli siihen tulokseen, että he mieluummin kantavat rikoksensa heille aiheuttaman seurauksen, kun jatkavat etulinjassa oloa siitä johtuvine hengenmenetyksen uhki-
neen.”⁵⁹

Edellä esitetty asettaa kyseenalaiseksi sen, että karkureiden ja kieltäytyjien siteet yhteiskuntaan ja kokemus siihen kuulumisesta olisivat olleet rintamalle jääneitä heikommat.⁶⁰ Protestointi ei välttämättä lähtenyt vain yhteiskunnan reunamilta vaan myös niiden joukosta, jotka kokivat olevansa osa yhteiskuntaa – kansalaisia – joilla on velvollisuuksiensa lisäksi tietyt oikeudet.

Pelko ja hermojen menetys vastarinnan näkökulmasta

Ylivoimaisesti käytetyimmät perustelut oman toiminnan selittämisessä kenttäoikeuteen päätyneiden karkureiden ja kieltäyty-

jien joukossa olivat hermojen huono kunto ja pelko. Todennäköisesti juuri tästä johtuen päämajan valvontaosasto muodosti näiden selitysten pohjalta kaksi yleisintä tottelemattomuusilmiöiden selitysmallia, joita myös sodan jälkeen on käytetty pitkään.⁶¹ Nämä olivat joukkojen talvisotaa laajemman mobilisoinnin aiheuttama ”heikon aineksen” päätyminen rintamalle ja sodan pitkitymisestä johtunut sotaväsymys. Nämä selitysmallit ohjaavat kahteen suuntaan; joko tottelemattomissa miehissä oli jotain perustavanlaatuista vikaa eli he eivät alun perinkään soveltuneet rintamalle tai sitten kyse oli olosuhteiden aiheuttamasta ”purkauksesta”.⁶²

Erityisesti ensin mainitun selitysmallin kanssa samansuuntainen näkemys oli valalla myös sodan aikaisessa psykiatriassa, jonka diagnosointiperiaatteet Ville Kivimäen tulkinnan mukaan lähtivät siitä oletuksesta, että sodan rasitukset eivät voineet olla kestämättömiä normaalille miehelle. Jos mieli murtui sodassa, se johtui jo alun perin heikosta psyykestä.⁶³ Pysyviä jälkiä jättävät hermoromahdukset ”terveen aineksen” keskuudessa eivät siis olleet sota-ajan psykiatrisen paradigman tai vallitsevan ideologian näkökulmasta mahdollisia, minkä vuoksi valtaosa kenttäoikeuteen päätyneistä ja huonoja hermojaan valittavista miehistä katsottiin syyntakeisiksi tekoihinsa.⁶⁴ Nykynäkemys traumojen aiheuttamista stressireak-

57. Salminen (1976) 100–102; Kulomaa (1995) 364; Heinilä (1997) 52–57, 75–79, 104–105.

58. Vrt. E. P. Thompson (1996) *Herrojen valta ja rahvaan kulttuuri. Valta, kulttuuri ja perinnäistavat 1700- ja 1800-lukujen Englannissa*, Tampere: Gaudeamus, 97–98; Smith (1991) 60; Scott (1985) 341–350.

59. Kyseinen lainaus on Muttilaisen työstä. Muttilainen (1984) 78.

60. Vrt. Kulomaa (1995) 60–63, 363, 365; Muttilainen (1984) 81–82; Peltomaa (2002) 18.

61. Ks. esim. Päämajan valvontaosaston kuukausikatsaus lokakuulta 1941 ja marraskuulta 1941, T-8362/8. Ks. myös Peltomaa (2002) 66–78.

62. Vrt. Thompson (1996) 97.

63. Ville Kivimäki (2006) ”Psykiatrien paperisota. Suomalaisotilaiden psyykkisten vammojen diagnoosit ja hoito toisen maailmansodan aikana”, *Historiallinen Aikakauskirja* 104, 246–247, 251–252.

64. Esimerkiksi JR 60:n miehistä vain viisi kenttäoikeuteen varmuudella joutuneista noin 150 karkurista, kieltäytyjästä tai loman ylittäjästä todettiin mielenenterveydellisistä syistä syyntakeettomaksi.

tioista olisi saattanut jatkosodan aikana tarkoittaa, ainakin osan kohdalla, toisenlaista diagnoosia.

Huolimatta diagnoosien mahdollisista puutteista hermojen menetykseen vetoaminen oli kuitenkin hyvin laajaa ja on lähes mahdoton jälkikäteen arvioida kenen tapauksessa kyse oli todellisesta hermoromahduksesta. Toisen paljon käytetyn selityksen eli pelon määrän mittaamisessa taas ei ole mitään mieltä, sillä todennäköisesti lähes kaikki rintamalla olleet pelkäsivät tappamista tai tapetuksi tuleamista ainakin jossain vaiheessa.⁶⁵ Pelon ja hermojen kestättömyyden merkityksen arviointi karkaamis- ja kieltäytymispäätöksissä on siis miltei mahdotonta, mutta ehkä mielenkiintoisempaa onkin pohtia sitä, miksi miehet niin usein vetosivat näihin syihin ja mistä niihin vetoaminen itse asiassa kertoo?

Yksi selitys on tietysti se, että he tiesivät vankilatuomion mahdollisesti olevan vältettävissä ”hullun papereilla” tai vähintäänkin lievemmän tuomion olevan odotettavissa.⁶⁶ Toinen selitys liittyy asian ymmärrettäväksi tekemisen keinoihin. Aiemmissä tutkimuksissa on esitetty arveluita, että suuri osa miehistöstä ja aliupseeristosta ei suhtautunut karkuruuteen läheskään niin tuomitsevasti kuin ylempi päällystö vaan pikemminkin ymmärtävästi.⁶⁷ Ei siis ole ihme, että kuulusteluissa vedottiin juuri siihen seikkaan, joka todennäköisesti tiedettiin miehistön eli oman vertaisryhmän parissa parhaiten ymmärrystä saavaksi syyksi paeta rintamalta.

Pelkoon ja hermojen menetykseen vetoamisen paradoksaalisuus tulee kuitenkin esille, kun sitä tarkastellaan sota-ajan sukupuolijärjestelmän ja miesihanteen näkökulmasta, jota armeijan propagandassa innokkaasti käytettiin hyväksi. Sota-aikoina kuva vahvasta, velvollisuudentuntoisesta ja rohkeasta sotilaasta on yleensä muodostunut kiinteäksi osaksi miesideaalia ja nationalistimia. Tästä johtuen sotilaan osoittama pelko tai heikkous sekä murentaa hänen miehisyytään että iskee samalla suoraan yhteiskunnan nationalistisiin myytteihin.⁶⁸ Ville Kivimäki on analysoinut edellä esitetyn kanssa hyvin samankaltaista sota-ajan mili-

tanttia miesideaalia Suomessa ja sen kytköistä 1930- ja 1940-luvun suomalaisen porvarillisen yhteiskunnan ja armeijan nationalistiseen ihanteeseen yhtenäisestä kansakunnasta.⁶⁹ Hän näkee näiden ideaalien pohjalta syntyneet normijärjestelmät ja käytännöt hyvin pakottavina yksilön kannalta ja selittää niiden avulla muun muassa sitä, miksi suomalaissotilaat näyttivät henkisesti selvinneen niin hyvin sodasta; he vain vaikenivat peloistaan ja traumaistaan, mihin yhteiskunta heitä aktiivisesti kannusti.⁷⁰

Elaine Showalterin tulkinnan mukaan ensimmäisen maailmansodan aikana miesten hysterian muodoksi määritelty kranaattikauhu (*shell shock*) saattoi jopa olla samanlainen voimattomuudesta nouseva protesti kuin viktoriaanisen ajan naisten hysteria-

65. Ks. myös Bernd Horn (2006) ”But...It’s Not My Fault!” – Disobedience as a Function of Fear”, teoksessa Craig Leslie Mantle (ed.) *The Unwilling and the Reluctant. Theoretical Perspectives on Disobedience in the Military*, Canada: Canadian Defence Academy Press, 184.

66. Suomen sotaväen rikoslain mukaan yksin suoritettu pelkuruudesta pakeneminen oli lievemmin rangaistava teko kuin karkaaminen ja yleensä kenttäoikeudet myös langettivat pelkuruudesta lievempiä rangaistuksia. Toisaalta pelkuruudesta pakeneminen, johon liittyi toisen houkuttelu mukaan, saattoi johtaa jopa kuolemanrangaistukseen. Suomen asetuskokoelma 1919/71: Karkaaminen 76 §, 78 §, pelkuruus 71 §, 70 §.

67. Knut Pipping (1978) *Komppania pienois-yhteiskuntana. Sosiologista havaintoja suomalaisesta rintamayksiköstä 1941–1944*, Keuruu: Otava, 162–164; Santa (1997) 97; Lindstedt (1999) 492–500. Ks. myös Alkio (2003) 64–65, 112, 140–141, 162.

68. Ks. esim. Sanimir Resic (1999) *American Warriors in Vietnam. Warrior Values and the Myth of the War Experience during the Vietnam War 1965–1973*, Malmö: Lund University, 168–173; Joanna Bourke (2006) ’Uusi sotahistoria’, teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Ihminen sodassa. Suomalaisen kokemuksen talvi- ja jatkosodasta*. Jyväskylä: Minerva kustannus oy, 21–42.

69. Ville Kivimäki (2004) ’Mies, armeija ja vastarinta. Arndt Pekurisen kohtalo kriittisen mieshistorian valossa’, *Historiallinen Aikakauskirja* 102, 347–357; Kivimäki (2006); ”Valkoisen Suomen” yhtenäisen kansakunnan ideaalista 1930-luvun lapualaisten silmin: Ks. Juha Siltala (2005) *Lapuan liike ja kyyditykset 1930*, Keuruu: Otavan Kirjapaino Oy, 443–453; Suojeluskuntien käsityksestä kansanvallan ja itsenäisyyden suhteesta sekä tähän liittyvästä yhtenäisen kansakunnan ja kansallisen yksimielisyyden vaatimuksesta: Ks. Pauli Kettunen (1998) ’Suojeluskunnat ja suomalainen kansanvalta’, teoksessa Risto Alapuro (toim.) *Raja raitiona. Näkökulmia suojeluskuntiin*, Porvoo: WSOY, 288–292.

70. Kivimäki (2006) 251–252.

aalto. Showalter katsoo, että miesten hysteria merkitsi vastarinnan muotoa sotilasauktoriteetteja ja vallitsevia maskuliinisia normeja kohtaan. Keho alkoi protestoida fyysisten ja psyykkisten oireiden avulla, kun mitään muuta keinoa ei ollut.⁷¹ Showalterin tulkinta itse asiassa vahvistaa näkemystä siitä, että sota-aikoina virallinen normijärjestelmä on hyvin ahdas eikä jätä paljoa liikkumavaraa sotilaille.

Jatkosodan aikana kuitenkin tuhannet, mahdollisesti jopa kymmenet tuhannet miehet olivat valmiita määrittelemään itsensä hermoheikoiksi ja pelkureiksi.⁷² Näyttäisi selvästi siltä, että sukupuolen tutkimuksen näkökulmasta hermojen menetyksen ja pelon käytössä selitysmalleina näkyi toinen sota-ajalle ominainen piirre: sukupuolijärjestelmän kriisi ja konventionaalisen maskuliinisuuden sekä siihen liittyneen sotilaan ideaalikuvaan kyseenalaistuminen.⁷³ Sodassa ihanteet törmäsivät todellisuuteen, joka osoitti monille sotilaille ideaalikuviensa haurauden ja näin ollen johti sekä ideaalien että niihin kytköksissä olleiden sukupuolijärjestelmän kyseenalaistamiseen. Myös sodan jälkeinen vaikeneminen ja rintamamiesten näennäinen selviytyminen sopivat tähän tulkintakehykseen, sillä konfliktien jälkeen perinteisillä sukupuolimalleilla on tapana palautua ennalleen.⁷⁴

Sotilaan ideaalikuvaan kyseenalaistamiseen kiinnitettiin huomiota myös päämajan valvontaosaston katsauksessa, jossa tammikuussa 1942 mainittiin, ettei

” – – enää ole ollut mikään häpeä miehen tunnustaa pelkoa. Häpeäksi sitä ei ole katsonut yksityinen kuulusteluun joutunut sotilas, eikä liioin joukko harkitessaan kieltäytymistä lähteä taisteluihin vaarallisemmalla kaistalla.”⁷⁵

Katkelma nostaa esille sen tärkeän seikan, että kaikki suomalaissotilaat eivät todella hävenneet pelkoaan, vaikka tämä oli suuressa ristiriidassa dominoivan ideologian ihanteiden kanssa.

Onkin tärkeää huomata, että rintamalta paenneet ja tehtävistään kieltäytyneet suomalaissotilaat, jotka vetosivat hermojen me-

netykseen ja pelkoon, kuuluivat voittopuolisesti armeijan hierarkian alimpiin kerroksiin, miehistöön ja vähäisessä määrin alipäälylykseen. Näiden selitysmallien käyttäminen juuri tämän, ”alistetuimmassa asemassa olevan”, ryhmän parissa tulee hyvin lähelle Scottin määrittelemälle arkipäivän vastarinnalle tyypillisiä piirteitä.⁷⁶ Kuulustelutilanteissa ei noustu avoimesti vastustamaan auktoriteetteja ja kaikista rangaistusta mahdollisesti koventavista seikoista vaiettiin yleensä visusti.⁷⁷ Sekä kuulustelupöytäkirjoissa että miesten sotaylioikeudelle kohdistamissa valituksissa näkyy myös usein hyvin tietoiselta vaikuttava tapa selittää tapahtumat hegemoniseen ideologiaan sopivalla tavalla. Hyvä esimerkki tästä on Vakka-Suomen suojeluskuntapiirin kenttäoikeuden karkuruustuomiosta sotaylioikeuteen valittanut 26-vuotias sotamies. Hän vetosi valituskirjelmässään siihen, että karkaaminen johtui hermosairaudesta, jonka olemassaoloa mies perusteli sukurasituksella sekä talvisodan aikaisella haavoittumisella päähän ja totesi lopuksi, ettei näin ollen itse

71. Elaine Showalter (1985) *The Female Malady. Women, Madness, and English Culture, 1830–1980*, USA: Pantheon Books, 167–194; Elaine Showalter (1993) ‘Hysteria, Feminism, and Gender’ teoksessa Sander L. Gilman & Helen King & Roy Porter & G. S. Rousseau & Elaine Showalter *Hysteria Beyond Freud*, London: University of California Press, 286–344; Paul Lerner (2003) *Hysterical Men. War, Psychiatry, and the Politics of Trauma in Germany, 1890–1930*, USA: Cornell University Press, 6–8.

72. Kulomaan esimerkkiyhtymissä käsitellyistä 910 tapauksesta kolmea neljäsosaa perusteltiin pelolla tai hermojen pettämisellä. Mikäli tämä suhdeluku pätee kaikkiin rintamalta karanneisiin ja todennäköisesti osaan kieltäytyneistäkin, voi näitä syitä käyttäneiden miesten määrä nousta useisiin tuhansiin. Kulomaa (1995) 115–116.

73. Samalla tietysti kyseenalaistuu myös feminiinisuuden ideaalikuva, mutta sen pohtiminen ei ole tässä olennaista. Barbara Caine & Glenda Sluga (2000) *Gendering European History 1780–1920*, London: Leicester University Press, 145.

74. Bourke (2006) 35.

75. SA. Päämajan valvontaosaston kuukausikatsaus tammikuulta 1942, T-8362/9.

76. Scott (1985) 29.

77. Tällaisia olivat erityisesti kuuluminen ääriavemistolaisiin järjestöihin, kuten SNS:ään (joka sitä paitasi oli laitton), ja karkaaminen yhdessä. Yleensä muiden kanssa suunniteltu toiminta hyvin vakaasti kiistettiin (esim. kieltäytyminen JR 60:ssa ja useat karkuruustapaukset), sillä sen myöntäminen olisi miltei automaattisesti nostanut rangaistusta.

asiassa ollut vastuussa teoistaan.⁷⁸ Juuri nämä perusteet olivat niitä, joilla sotapsykiatrit selittivät rintamalle soveltumattomien miesten psyykkisiä häiriöitä.⁷⁹

Edellä esitetystä käy ilmi, että miesten eniten käyttämä selitysmalli – vetoaminen hermojen menetykseen tai pelkoon – ei ollut missään tapauksessa triviaali. Selitysmallille löytyy näkökulmasta riippuen monenlaisia tulkintavaihtoehtoja ja se kertoo selkeästi perinteisestä suomalaissotilaan ideaalikuvausta poikkeavan sotilaskuvan olemassaolosta. Eräs olennainen piirre hermojen menetyksen ja pelon käytössä oman käytöksen perusteluina on miesten selkeä pyrkimys määrittellä itse oma kestävyytensä ja valmiutensa toimia annettujen käskyjen – tai oletuksena olleiden ihanteiden – mukaan.

Yritykset korjata komentoauktoriteettia

Loka-marraskuussa päällystö pyrki JR 60:ssa palauttamaan komentoauktoriteettiaan tiukentamalla kontrollia, mistä hyvä esimerkki on III pataljoonan jääkärijoukkueessa tapahtunut välikohtaus. Jääkärijoukkueelle annettiin marraskuun lopulla 1941 määräys suorittaa tiedustelupartiointia vihollisen puolelle. Partio lähti liikkeelle, mutta vetäytyi heti kohdattuaan vastarintaa. Tämä toistui uudelleen saman päivän aikana. Eräs miehistä kuvasi joukkueen toimintaa näin:

” – – joukkue partioitehtävissään usein oli joutunut poikkeamaan saaduista määräyksistä. Kun oli tullut voittamattomia esteitä, niin oli jokainen tehnyt harkintansa mukaan, mikä oli ollut pataljoonan komentajan mielestä väärin, koska hän aina oli moittinut joukkueen toimintaa.”⁸⁰

Pataljoonan komentaja majuri Karmon moitteet eivät jääneet tällä kertaa vain puheen tasolle, sillä hän saapui epäonnistunutta tiedusteluretkeä seuraavana päivänä joukkueen majoituspaikalle ja hajotti koko joukkueen jakaen sen miehet pataljoonan 9., 10. ja 11. komppanian kesken. Erään jääkärijoukkueeseen kuuluneen miehen mukaan

”[l]oimenpide oli johtunut siitä, että pat. komentaja oli kuullut miesten kieltäytyvän edellä mainittujen partioitehtävien suorittamisesta. Kuulusteltava ei ollut kieltäytynyt etenemästä, eikä kukaan joukkueen miehistä, mutta oli joukkueessa ollut sellainen puhe, että partion tavoite olisi ollut sama kuin kuolema joka miehelle.”⁸¹

Samana päivänä kun majuri Karmon hajotti jääkärijoukkueen, vähintään kahdeksan siihen kuuluneista miehistä karkasi eli noin kolmasosa koko joukkueesta.⁸²

Se, että miehet näinkin lukuisasti ”lähtivät vaihteeksi lomalle”,⁸³ näyttää johtuneen juuri pataljoonan komentajan yrityksestä ratkaista tilanne miesten näkökulmasta täysin epäoikeudenmukaisella tavalla eli hajotamalla joukkue. Osa miehistä viittasi kuulusteluissa hyvinkin suoraan siihen, että joukkueen hajotus oli syy omavaltaiseen lomaan.⁸⁴ Hajotusta ennen miehet olivat toimineet omasta näkökulmastaan aivan oikein ja vaikka omavaltaisista peräytymisistä oli aiemminkin seurannut moitteita, ne oli kuitenkin jollain tavalla hyväksytyt, sillä komentaja ei ennen hajotusta ollut käyttänyt ilmeisesti mitään sanktioita.

Jääkärijoukkueen hajotustapauksessa näkyikin hyvin selkeästi millainen jännite

78. SA. Sotamiehen valitus sotaylioikeudelle, folio 3, SYO asiakirjavihko n:o 185/1942, T-18825. Sotaylioikeudessa nämä perustelut eivät auttaneet, sillä miehen tuomiota ei alennettu kuin 1 kuukaudella ja sekin johtui siitä, että hän oli ollut niin pitkään tutkintovankeudessa. SA. SYO päätöstalot 1942, 20.3.42, n:o 309. T-18803.

79. Ks. esim. S. E. Donner (1942) 'Hermotapaukset sodassa', *Medisiinari* 1/1942, 4–14.

80. SA. Kuulustelupöytäkirja, 9.SPol.K:ssa Jessoilassa, 26.11.41, 1.D:n Keo asiakirjavihko 9.12.41, § 7 (Laakso), T-18899.

81. SA. Kuulustelupöytäkirja, 9.SPol.K:ssa Jessoilassa, 26.11.41, 1.D:n Keo asiakirjavihko 9.12.41, § 7 (Vuoristo), T-18899.

82. Jääkärijoukkue koottiin joulukuun puolivälissä uudelleen ja silloin sen vahvuus oli 25 miestä, joten luultavasti vahvuus oli myös marraskuussa samaa luokkaa. SA. III/JR 60:n pvk 7/41, 16.12.41.

83. Lähes kaikki miehet puhuivat kuulusteluista lomalla käymisestä, eivät karkaamisesta. Ks. lainaus SA. Kuulustelupöytäkirja, 9.SPol.K:ssa Jessoilassa, 26.11.41, 1.D:n Keo asiakirjavihko 9.12.41, § 7, T-18899.

84. Ks. SA. 1.D:n Keo asiakirjavihkot 9.12.41, § 4 ja § 7, T-18899. (Viimeksi mainitussa istunnossa käsiteltiin kolmen miehen tapaus samanaikaisesti.)

päällystön edustaman armeijan virallisen normijärjestelmän ja miesten omien käsitysten⁸⁵ välillä vallitsi. Mikäli miehet katsoivat tilanteen mahdolliseksi tai hyökkäyksestä koituvan hyödyn haittoja suuremmaksi,⁸⁶ he katsoivat olevansa oikeutettuja vetäytymään myös ilman muodollista käskyä. Erään kuulustellun kertomus viittaisi vahvasti siihen, että kyseessä oli vakiintunut toimintatapa, sillä hän kertoi miesten toimineen hajotusta edeltävissä tiedustelupartiointitehtävissä aivan kuten useasti aiemminkin. Samanlaisesta toimintatavasta on merkkejä JR 60:n muistakin komppanioista.

Petroskoista lähdön jälkeen päällystön vastatoimet eivät tarkoittaneet ainoastaan kontrollin tiukentamista vaan myös tiettyjä myönnytyksiä tehtiin. Lokakuun taisteluvaiheen jälkeen JR 60 siirrettiin lepoon kymmeneksi päiväksi ja lomaprocentti korotettiin 12 %:iin.⁸⁷ Lisäksi marras-joulukuun vaihteessa rykmentin III pataljoonan 9. komppaniassa esiintyneeseen kollektiiviseen vastaanhangoitteeluun ei päällystön taholta ilmeisesti reagoitu ollenkaan niin voimakkaasti kuin pataljoonan jääkärijoukkueen tapauksessa. Sotapäiväkirjoihin on merkitty yhteensä kolme eri tapausta, joissa mynämäkeläisistä kootun 9. komppanian miehiä oli vaikea saada liikkeelle. Ilmeisesti tilanteet selvitettiin puhutteluin.⁸⁸

Viimeinen, joulukuun 7. päivä sattunut tapaus oli kuitenkin jokseenkin poikkeuksellinen. Miehet saivat kello 17.00 ensimmäisen käskyn edetä asemapaikastaan etelään päin kunnes saavat yhteyden takana tuleviin. Kukaan ei lähtenyt liikkeelle. Seuraava käsky annettiin viiden ja puolen tunnin kuluttua ja nyt määräys koski etenemistä länteen ja varmistustehtäviä II pataljoonan takana. Tunnin kuluttua käskyn saapumisesta komppania lähti liikkeelle.⁸⁹ Tapah-tuman kuvaus ei ole juuri tekstissä esitettyä laajempi sotapäiväkirjassakaan, joten on hyvin vaikea päätellä tilanteen kulkua kovin tarkasti. Selvää kuitenkin on, että miehet kieltäytyivät ensimmäisen käskyn tultua tottelemasta. On äärimmäisen mielenkiintoista muutettiin käskyä juuri tästä syystä vai oliko taustalla jotain muita muutokseen vaikuttaneita tekijöitä. Mikäli käskyä muu-

tettiin miesten haluttomuuden vuoksi, se kertoo itse asiassa hyvin suuresta vallasta, jota heillä yhdessä toimiessaan oli. Se, että miehet saavuttivat joitain etuja kieltäytymälä, ei ollut välttämättä niin poikkeuksellista kuin olisi saattanut kuvitella. Esimerkiksi helsinkiläinen Ässä-rykmentti (JR 26) teki joulukuun puolivälissä vuonna 1941 yli tuhannen miehen voimin taistelulakon eikä ketään miehistä rangaistu tästä vaan rykmentti päästettiin lepoon.⁹⁰

Asemasotavaiheen tottelemattomuusilmiöt

Joulukuun puolivälissä hyökkäysvaihe oli päättynyt kaikilla rintamanosilla ja asemasotavaihe alkoi. Nyt alettiin toteuttaa jo syksyllä suunnitelmassa ollutta armeijan uudelleenjärjestelyä, sillä kotirintaman työvoimapula alkoi olla huutava. Uudelleenjärjestelyihin liittyvät miehistösiirrot aiheuttivat sekä JR 60:n että muiden yksiköiden miesten parissa kotiuttamishuhuja, jotka varmasti ainakin osittain perustuivat päällystön antamiin tietoihin siitä, että uudelleenjärjestelyjen tarkoituksena todella oli kotiuttaa osa armeijasta.⁹¹ Tammikuun alussa kotiuttamis- ja uudelleenjärjestelytoimet Maaselän kannaksella kuitenkin keskeytyivät neuvostojoukkojen vastahyökkäyksen vuoksi ja päällystön näkökulmasta kielteisiä ilmiöitä alkoi taas esiintyä. Erityisesti taistelutehtäviin komennetut, kotiuttamista odottavat

85. Pipping kutsuu näitä käsityksiä sotilaiden epäviralliseksi normijärjestelmäksi, mutta hän käsittelee aihetta tässä työssä käsiteltävien tekojen osalta ainoastaan muodollisten kurivaatimusten noudattamisen yhteydessä. Vrt. Pipping (1978) 197–210, 255.

86. Vrt. Smith (1994) 64.

87. SA. II/JR 60:n spk 13504, 18.10.41; 10./JR 60:n spk 13490, 19.–29.10.41. Tuokko (1991) 185–186.

88. Yhdessä tapauksessa viivyttely käskyjen täyttämässä koski myös 11. komppaniaa. SA. 9./JR 60:n spk 13489, 26.11.41, 7.12.41. 12./JR 60:n spk 13493, 5.12.41.

89. SA. 9./JR 60:n spk 13489, 7.12.41.

90. Kulomaa (1995) 147.

91. Kotiutuslupauksista ks. esim. II/JR 60:n komentajan uudenvuodenpuhe: SA. II/JR 60:n spk 13505, 27.12.41, liite A. Huhuista ks. esim. SA. Päämaja, Valvontaosasto, Vastavakoilutoimisto, Rintamajoukkojen mielialatiedoitus N:o 10 ajalta 27.12.1941–2.1.1942, T-8362/8 ja Kol./JR 60:n spk 13477, 25.12.41 sekä 12./JR 60:n spk 13493, 28.12.41.

vanhimmat ikäluokat olivat tässä vaiheessa hyvin haluttomia enää riskeeraamaan henkeään.⁹² JR 60 ei joutunut osallistumaan taistelutoimiin, vaikka se olikin hälytysvalmiudessa.⁹³

Kotiuttamiskysymys toi JR 60:ssa katkeria mielenilmauksia esiin vasta maaliskuun lopussa ja huhtikuussa, kun kotiutukset alkoivat olla epätasaisia rykmentin sisällä. Maaliskuun viimeisenä päivänä ilmoitettiin II pataljoonalle, että sen tulisi ottaa vastaan kotiutettavan I pataljoonan asemat. Ilmoituksen jälkeen II pataljoonan komentaja joutui pitämään miehille ”rauhottavan puheen”, sillä rykmentin esikunnan ja muiden pataljoonien kotiutus oli aiheuttanut rintamalle jäävien miesten joukossa levottomuutta ja katkeruutta.⁹⁴ Pataljoonan 7. komppanian sotapäiväkirjassa puhuttelua kuvataan seuraavalla tavalla:

”Patlj. Kom. puhuttelu, jossa hän mainitsi, että joudumme ottamaan varmistuksen I patlj:lta sekä, että mekin tietysti tulemme pääsemään tai kotiutetaan kuten III ja I patlj. ja koko rykmentti. Sehän on selväkin! Ei suinkaan meitä tänne jätetä. Mutta sitä hän ei varmaan tiedä mikä päivä. Vaan sen hän tietää, että 3–4 viikon perästä, siis kuukauden vaihteessa viimeistään.”⁹⁵

Huhtikuun lopussa II pataljoonan komentaja piti uuden puhuttelun komppanian päälliköille, sillä mieliala miesten parissa oli käynyt hyvin huonoksi kotiuttamisten lykkääntyessä. Pataljoonan komentajan luona oli nimittäin käynyt miehistön muodostama lähetystö, joka ilmeisesti vaati tietoja kotiutuksesta.⁹⁶ Komentaja korosti tämän vuoksi puhuttelussaan, että järjestys joukoissa oli joka tapauksessa säilytettävä, vaikka varmaa tietoa kotiutuksista ei vielä ollutkaan.⁹⁷ 7. komppanian sotapäiväkirjan kirjoittaja kommentoi asiaa seuraavasti:

”Kompp. pääll. huomautti, ettei patlj. komentajalla ollut mitään tietoa meidän kotiuttamisesta, vaikka hän Pindusista lähteissä kyllä tiesi kuten hän rintaman edessä meille sanoi. Mieliala on hyvin masentunut.”⁹⁸

Loppukeväästä, huhti- ja toukokuussa, vakavia kieltäytymistapauksia alkoi ilmetä eri joukko-osastoissa. Osaltaan näihin vaikutti Syvärin suunnalla alkanut neuvostojoukkojen vastahyökkäys, mutta suurimmaksi syyksi on aiemmissa tutkimuksissa nostettu vanhempien ikäluokkien kotiuttamisodotukset. Kielteisiä ilmiöitä aiheutti nimenomaan loppukeväästä selvinnyt kotiuttamisten lopettaminen. Enää ei kaikkia tapauksia myöskään voitu selvittää vain puhutteluihin vaan osa niistä vietiin kenttäoikeuksiin saakka.⁹⁹ JR 60 toisen pataljoonan niskoittelu liittyy siis laajalle levinneeseen ilmiöön, joka kosketti useita ”vanhojen” miesten yksiköitä. Kovin vakavia joukkoilmiöitä tai edes yksittäisten miesten rikkomuksia pataljoonassa ilmeisesti ei esiintynyt, sillä tällaisia ei ainakaan käsitelty kenttäoikeudessa.¹⁰⁰ Edellä esitetty kotiuttamiskysymyksen aiheuttama tapahtumaketju II pataljoonassa kuitenkin kuvaa hyvin samankaltaista oikeudenmukaisuuteen ja vastavuoroisuuteen perustuvaa vaatimusta kuin tapahtumat Petroskoista lähdön jälkeen lokakuussa 1941.

Asemasotavaiheessa nousivat uudelleen esiin myös lievemmät kuririkkeet, tällä kertaa loman ylitysten muodossa.¹⁰¹ Suurin osa hyökkäysvaiheen 12 loman ylityksestä oli

92. SA. Päämaja, Valvontaosasto, Vastavakoilutoimisto, N:o 303/Valv.2/Sal. Rintamajoukkojen mielialatiedoitus n:o 11 ajalta 3.1.–9.1.42, T–8362/8; Kulomaa (1995) 193.

93. Tuokko (1991) 217.

94. SA. II/JR 60 spk 13506, 31.3.42, 4.4.42.

95. SA. 7./JR 60 spk 13487, 4.4.42.

96. Lähetystön muodostaminen ja asioiden tiedustelu päällystöltä tällä tavoin ei vielä sinällään ollut kiellettyä, mutta siihen liittynyt virkatien ohittaminen oli ja se katsottiin armeijan virallisten sääntöjen näkökulmasta kuria höllentäväksi menettelyksi. SA. Karjalan Armeijan Esikunta, Komento-osasto, n:o 645/1/51, koskee: virkatien sivuuttamista, 19.1.42, T–1716.

97. SA. II/JR 60 spk 13506, 29.4.42.

98. SA. 7./JR 60 spk 13487, 29.4.42.

99. Kulomaa (1995) 195–197; Muttilainen (1984) 85–88; Ks. myös Salminen (1976) 108–110.

100. Vain yksi II/JR 60:een kuulunut sotamies joutui kenttäoikeuteen touko-heinäkuussa, kyse oli loman ylityksestä. SA. 1.D:n KeO, luettelot 8.6.42. T–18899.

101. Tätä ennen lievempiä rangaistuja kuririkkeitä oli tapahtunut lähinnä aivan sodan alkuvaiheissa, ennen taistelujen alkua. SA. 14./JR 60:n rangaistuspäiväkirja n:o 1, T–10338/33. 6./JR 60:n spk 13485, 2.7.41, 10.7.41. 11./JR 60:n rangaistuspäiväkirja n:o 2, T–1721. 9./JR 60:n rangaistuspäiväkirja, T–1721.

karkuruuteen rinnastettavia, sillä miehet viivytelivät lomalta paluutaan hyvin pitkään eikä valtaosa saapunut itse takaisin vaan heidät pidätettiin, yleensä kotiseudullaan.¹⁰² Loman ylitysten huomattavan pieni määrä hyökkäysvaiheessa selittyy osittain sillä, että aina lokakuun loppupuolelle saakka lomaprocentti oli JR 60:ssa, kuten muissakin taistelevissa joukoissa, 3 %. Vasta lokakuun lopulla 1941 lomaprocentti nostettiin 12:een ja todennäköisesti se säilyi tässä, mahdollisesti marraskuun taisteluvaiheita lukuun ottamatta, aina kevääseen 1942 saakka.

Tammikuussa 1942 rykmentin komentaja kiinnitti huomiota loman ylitysten kasvaneeseen määrään ja vaati tiukempaa puutumista niihin.¹⁰³ III pataljoonan komentaja toi lisäksi esille ehkä kaikkein pelottavimman rangaistuksen, joka loman ylityksistä saattoi seurata, lomakiellon.¹⁰⁴ Komentaja totesi:

”Jos yksiköstä myöhästy miehiä lomalta, katson, että yksikössä on huono kuri, enkä tule a.o. yksikölle myöntämään määräraikaislomia vaan tulen tässä tapauksessa yksikölle kuuluvat prosenttilomat laskemaan toisen yksikön hyväksi, sillä lomahan on palkkio hyvästä palveluksesta ja kurista. Myöhästynyt saa luonnollisesti rangaistuksensa.”¹⁰⁵

Sitaatista nousee hyvin esille päällystön näkökulma loman saamisen perusteista. Se nähtiin ”palkintona” hyvästä palveluksesta, kun miesten keskuudessa siihen saatettiin suhtautua enemmänkin oikeutena, joka jokaiselle kuului.¹⁰⁶

Helmikuussa vähintään 28 Jalkaväkirykmentti 60:een kuulunutta miestä sai järjestyserangaistuksen muutaman päivän mittaisesta loman ylityksestä. Tutkimuksen aikavälille sijoittuvina muina asemasodan kausina eli joului-, tammi-, maalii- ja huhtikuussa loman ylityksestä langetettiin järjestyserangaistuksia yhteensä vain viidelle miehelle.¹⁰⁷

Loman ylittäjien kuulustelujen tarkastelu paljastaa, mistä suurimmassa osassa loman ylityksiä itse asiassa oli kyse. Rykmentin I pataljoonan 4. komppanian sotamies saapui

2 vuorokautta ja 10 tuntia myöhästyneenä lomaltaan ja ilmoitti kuulusteluissa olleensa tietoinen siitä, että matkapäivät sisältyvät lomapäiviin. Kuitenkin hän ”[l]äksi kuten tapana on ollut viimeisenä lomapäivänä.”¹⁰⁸ Samoin 4. komppaniassa palveleva kersantti, joka palasi myös yksikköonsa yli kaksi vuorokautta myöhässä, ”[i]lmoitti kysyttäessä, oliko tietoinen siitä, että matkapäivät sisältyvät lomapäiviin, että lähti paluumatkalle kuten toisetkin, viimeisenä lomapäivänä edellistenkin lomalaisten tapaa noudattaen.”¹⁰⁹ Kyseessä ei selvästikään ollut mikään vain JR 60:n miehille tyypillinen tulkinta loma- ja matkapäivistä, sillä 2./JR 60:een Jalkaväkirykmentti 35:sta siirretty kersantti kertoi loman ylitystä koskevassa kuulustelussa, ” – – että JR 35:ssä oli meillä lupa lähteä paluumatkalle loman viimeisenä päivänä. Lähtöpäivänä tiedustelin myöskin 2./JR 60:n ja kuulin asian olevan samalla tavoin.”¹¹⁰ Kuulusteluista nousee selkeästi esille, että miehet olivat muodostaneet oman lomakäytäntönsä, joka mitä ilmeisimmin oli tätä ennen hyväksytty. Kun päällystön taholta pyrittiin korjaamaan lomakäytäntöä ohjesääntöä vastaavaksi, piti ainakin osa miehistä tiukasti kiinni muodostamastaan omasta tulkinnasta loma- ja matkapäivistä.

Loman ylitykset ja juopumustapaukset nousivat koko armeijan osalta kenttäoikeustilastoja hallitseviksi asemasodan alettua.¹¹¹ JR 60:n miehistä tosin vain viisi joutui kenttäoikeuden eteen ylitettyään lomansa ja yksi siitä syystä, että hän oli hankkinut itselleen lomaa vilpillisin keinoin.¹¹² Järjestyserangaistuksella kuitattujen loman ylitysten määrä kuitenkin kasvoi rykmentissä selvästi, sillä päällystö pyrki palauttamaan hyökkäysvaiheen aikana – erityisesti Petroskoista lähdön jälkeen – kärsinyttä komentoauktoriteettiaan. Miesten oma, ohjesäännöstä poikkeava tapa tulkita lomakäytäntöä tulee hyvin lähelle Pippingin väitöskirjassaan esille nostamaa sotilasyhteisöön muodostunutta epävirallisen organisaation omaa normijärjestelmää. Pippingin mukaan miehistön ja aliupseeriston pariin syntyi monenlaisia sosiaalisia ryhmiä (epävirallisia organisaatioita) ja näiden ryhmien puitteissa miehet

muodostivat usein virallisen organisaation normijärjestelmästä (armeijan ohjesääntö) poikkeavia tai jopa sen kanssa ristiriidassa olevia normijärjestelmiä, joilla saattoi olla hyvinkin suuri vaikutus miesten käyttäytymiseen.¹¹³ Hyvin samankaltainen käyttäytymismalli nousi esille erityisesti marraskuun lopulla tapahtuneen III pataljoonan jääkärijoukkueen hajotuksen yhteydessä.

Kurittomuutta vai vastarintaa?

Kaikkiaan tarkastelun kohteena olleessa JR 60:ssa tapahtui vuoden 1941 kesäkuun ja vuoden 1942 huhtikuun välillä yhteensä 284 pakoilutapausta, kenttäoikeudessa tuomitua kieltäytymistä, rangaistua kuririkettä ja loman ylitystä sekä muuta yksittäistä sotilaskurin vastaista tekoa.¹¹⁴ Tarkasteluaikavälillä JR 60:ssa palveli yhteensä noin 5370 miestä, joihin suhteutettuna kyseiset 284 miestä muodostavat vain noin 5 %:n marginaalisen ryhmän. Lisäksi rykmentissä oli kuitenkin vähintään 13 erilaista sotilaskurin vastaista joukkoesiintymää – esimerkiksi omavaltaisia perääntymisiä taisteluista, juopottelutapaus Petroskoissa sekä etenemisestä kieltäytymisiä – joista miehiä ei yleensä rangaistu mitenkään. Joukkoesiintymät olivat niihin osallistuneiden miesten lukumäärässä mitattuna todennäköisesti kaikkein laajin sotilaskuria rikkovien tekojen muoto, sillä niihin osallistui miehiä aina muutaman sotilaan partiosta useiden kompanioiden eli satojen miesten vahvuisiin joukkoihin saakka.

Yhden reserviläisrykmentin miesten parissa ilmenneiden sotilaskuria rikkovien tekojen ja puheiden analysointi nostaa esille erilaisten tekojen mielenkiintoisia yhteyksiä sekä armeijan normijärjestelmän rajapinnalla tasapainoilneiden miesten käytännön selviytymiskeinoja. Erityisesti tottelemattomien miesten tarkastelu James C. Scottin arkipäivän vastarinnan käsitteen valossa tarjoaa mahdollisuuden puhua rivimiehistä myös aktiivisina toimijoina armeijan normijärjestelmän sisällä ilman, että heidän käyttäytymistään tulkitaan ainoastaan poliittisen vakaumuksen tai suuntautumisen heijastamana. Miesten, erityisesti miehistön, kurittomuus voidaan näin ollen tulkita vastarin-

naksi, eikä ainoastaan triviaaliksi, yksittäiseksi ja purkauksenomaiseksi tai sairaan mielen synnyttämäksi epänormaaliksi käyttäytymismuodoksi. Näin rivimiehet voidaan tunnustaa sodan aikana aktiivisiksi ja mahdollisesti suurtakin valtaa hallussaan pitviksi neuvottelun osapuoliksi. Tällöin olisi syytä tarkastella sen lisäksi, miten sota vaikutti sitä käyviin miehiin myös sitä, miten miehet vaikuttivat sotaan.¹¹⁵

Erityisen selvästi käskynalaisten miesten käskijöidensä kanssa käymä neuvottelu ja sen seurauksena armeijan normijärjestelmän rajat nousivat esille silloin, kun miehet kokivat tulleen epäoikeudenmukaisesti kohdelluiksi. Oikeudenmukaisuuden ja vastavuoroisuuden vaatimuksesta nouseva protestointi oli usein joukkomittaista ja se kum-

102. Ks. esim. SA. Pirkka-Hämeen skp:n Keo luettelot, pöytäkirja ja asiakirjavihko 26.1.42, § 40, 20.4.42, § 183, 11.9.42, § 145, T-18988, Vakka-Suomen skp:n Keo, luettelot 23.1.42, § 4, T-18981.

103. SA. JR 60:n esikunta, K.D. n:o 220/1/4.b, Koskee: lomalta myöhästymisiä, 27.1.42, T-643/4.

104. Vrt. Pipping (1978) 203–204.

105. SA. III/JR 60, n:o 106/I, Koskee: määräyksiä lomista, Liittyy: JR 60:n kirj. n:o 220/1/4b/27.1.42, 15.2.42, T-1716.

106. Pipping (1978) 204.

107. Tiedot on kerätty säilyneistä JR 60 kompanioiden rangaistuspäiväkirjoista. Lukuun on laskettu vain JR 60:een kuuluneet miehet eli loman ylittäjissä ei ole huomioitu JR 60:een uudelleenjärjestelyjen yhteydessä siirrettyjä miehiä.

108. SA. 4./JR 60:n rangaistuspäiväkirjaan liittyviä kuulustelupöytäkirjoja, 16.2.42, T-643/4.

109. SA. 4./JR 60:n rangaistuspäiväkirjaan liittyviä kuulustelupöytäkirjoja, 16.2.42, T-643/4.

110. SA. 2./JR60:ssa tapahtuneiden loman ylitysten kuulustelupöytäkirjoja, 17.2.42, T-643/3.

111. Kulomaa (1995) 197–199.

112. SA. 1.D:n Keo luettelot 6.2.42, § 5; 17.2.42, § 2; 4.4.42, § 3; 11.4.42, § 1; 22.4.42, § 2, T-18899. Pirkka-Hämeen skp:n Keo luettelot, pöytäkirja ja asiakirjavihko 16.3.42, § 116, T-18988. Lisäksi neljä JR 60:n miestä tuomittiin tammi-huhtikuussa tapahtuneista teoista 1.D:n kenttäoikeudessa, mutta he olivat syyllistyneet pelkkiin juopumuksiin tai pahoinpitelyihin. SA. 1.D:n Keo luettelot 19.3.42, § 2, § 3; 28.3.42, § 2; 11.6.42, § 1, T-18899.

113. Pipping (1978) 115–212, 251–255, erit. 202–207, 255.

114. Tiedot on kerätty kenttäoikeuksien, JR 60 sotapäiväkirjojen, rangaistuspäiväkirjojen, päiväkäskyjen sekä rykmentin arkiston muun materiaalin joukosta. Osaa tapauksista on käsitelty edellä tässä artikkelissa. Ks. lukumääristä tarkemmin Danielsbacka (2007) 20–30.

115. Vrt. Smith (1991) 67–68.

pusi nimenomaan niistä käsityksistä, joita miehillä oli oikeuksistaan kansalaisina, ei niinkään sotilaina saati sitten yhteiskunnan reunamilla olevina epäkelpoina yksilöinä, joiksi kurittomia miehiä koetettiin leimata.

Sota-aikana yhteiskunnan arvot, ideaalit ja normijärjestelmä koventuivat ja tiukentuivat, mistä konkreettisin osoitus on rauhan aikaista rikoslakia selvästi ankarampi sotaväenrikoslaki. Voidaan siis olettaa, että varsinkaan sodan aikainen armeija ei jätä paljon liikkumavaraa dominoivasta ideologiasta ja normijärjestelmästä poikkeaville näkemyksille etenkin tavallisten rivisotilaiden parissa. Nimenomaan tätä liikkuma-

varaa käskynalaiset sotilaat kuitenkin pyrkivät aktiivisesti hakemaan monilla erilaisilla tavoilla, esimerkiksi määrittelemällä itsensä hermoheikoiksi tai pelkureiksi. Kaikkien tässä artikkelissa käsiteltyjen tottelemattomuusilmiöiden merkitys kiteytyy siihen, että ne olivat keinoja, joilla miehet pyrkivät neuvottelemaan valtaapitävien normijärjestelmästä ja viimekädessä sen takana vaikuttaneista arvoista ja ideaaleista. Erityisesti silloin, kun kyse oli laajasta tottelemattomuusilmiöstä tai annettujen käskyjen kyseenalaistamisesta joukolla, saattoi armeijan virallinen kurijärjestelmä usein taipua. ■